

CONSTITUTIONALISM AND PRESSING ISSUES OF THE CONSTITUTION FROM A COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE

ҮНДСЭН ХУУЛЬТ ЁС БА ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ТУЛГАМДСАН АСУУДЛЫГ ХАРЬЦУУЛСАН ЭРХ ЗҮЙН ХҮРЭЭНД АВЧ ҮЗЭХ НЬ

Ванчигийн Удвал¹

Shihihutug University, E-mail: udval@shihihutug.edu.mn, <https://orcid.org/0009-0005-8568-5313>

ӨГҮҮЛЛИЙН ТУХАЙ

Keywords:

Constitutionalism
Limitation of State Power
Constitutional Court
Constitutional Protection
Pressing Issues of the
Constitution

Түлхүүр үгс:

Үндсэн хуульт ёс
Төрийн эрх мэдлийн
хязгаарлалт
Үндсэн хуулийн шүүх, Үндсэн
хуулийн хамгаалалт
Үндсэн хуулийн тулгамдсан
асуудал

ХУРААНГУЙ

For quite some time, the implementation of constitutionalism has been a key factor in determining the development trends of nations. The realization of constitutionalism and the establishment of a democratic political system require various factors, including social stability, unity and diversity, public consciousness, and legal culture. Among these, the constitutional oversight mechanism plays a fundamental role in ensuring the application of constitutional principles.

The constitutional oversight mechanism (system) serves as a crucial tool in limiting the absolute power of the state and preventing violations of constitutional and legal principles.

As the primary safeguard of constitutionalism, it is imperative to enhance the Constitutional Court's dispute resolution process, strengthen the reasoning behind its decisions, expand its authority in interpreting the Constitution, and ensure the effective implementation of constitutional provisions. These remain pressing issues that require immediate attention.

This article aims to analyze the role of constitutional courts in strengthening constitutionalism by conducting a comparative legal study based on the theories and principles of constitutional and constitutional procedural law. It seeks to determine future directions for development, refine the legal framework related to the consequences and enforcement of Constitutional Court decisions, and explore solutions to pressing constitutional issues.

Үндсэн хуульт ёсны хэрэгжилт хэр байгаагаас улс орнуудын хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлох болсоор багагүй хугацааг үдэж байна. Үндсэн хуульт ёсны хэрэгжилт, мөн улс төрийн ардчилсан тогтолцоо нь нийгмийн тогтвортой байдал, нэгдмэл болон олон талт шинж, нийгмийн ухамсар ба эрх зүйн соёл зэрэг олон хүчин зүйл, шалтгаан, нөхцөлийг шаарддагийн дотор Үндсэн

¹ Доктор Ph.D, профессор, Шихихутуг их сургуулийн Судалгааны хүрээлэнгийн судлаач

Article history:

Received Dec, 2024;

Revised Feb, 2025;

Accepted Mar, 2025;

Нийтлэлийн түүх:

Хүлээн авсан: 2024, 12 сар

Шинэчилсэн: 2025, 02 сар;

Хүлээн зөвшөөрсөн: 2025, 03

сар;

хуульд ёсны зарчмын хэрэгжилтэд тулгуур ач холбогдолтой нь Үндсэн хуулийн хяналтын механизм юм. Үндсэн хуулийн хяналтын механизм (тогтолцоо) нь төрийн хэмжээлшгүй эрх мэдлийг хязгаарлах хүчин зүйл бөгөөд Үндсэн хуульд ёсны болон хууль ёсны зарчмыг зөрчих оролдлогыг таслан зогсоодог өвөрмөц хэрэгсэл юм.

Үндсэн хуульд ёсны үндсэн баталгаа болох Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх үйл ажиллагааг боловсронгуй болгон гарч буй шийдвэрийн үндэслэлийг сайжруулах, гаргаж буй шийдвэрээрээ Үндсэн хуулийг тайлбарлах, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийг хангуулах эрх хэмжээг өргөтгөх зэрэг нэн даруй шийдвэрлэх асуудлууд оршоор байна.

Энэхүү өгүүллэгийн зорилго нь Үндсэн хуульд ёсыг бэхжүүлэхэд Үндсэн хуулийн шүүхийн гүйцэтгэх үүргийг, Үндсэн хуулийн болон Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн онол, зарчимд үндэслэн харьцуулсан эрх зүйн судалгаанд тулгуурлан авч үзэж, дүн шинжилгээ хийн, цаашидын чиг хандлагыг тодорхойлж, Үндсэн хуулийн цэцийн (шүүхийн) шийдвэрийн үр дагавар, түүний хэрэгжилттэй холбоотой эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох, Үндсэн хуулийн тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх боломжийг эрэлхийлэхэд оршино.

Энэ өгүүлэл [CC BY-NC](#) лицензийн дагуу нээлттэй хандалтын эрхтэй.

1. Танилцуулга

Энэхүү өгүүлэл нь Үндсэн хуульд ёсны хэрэгжилт, түүний тулгамдсан асуудлуудыг харьцуулсан эрх зүйн хүрээнд судалсан болно. Үндсэн хуульд ёсны хэрэгжилт нь улс орны хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлдог бөгөөд түүнийг хэрэгжүүлэхэд төрийн эрх мэдлийн хяналтын механизм чухал үүрэгтэй. Төрийн хязгааргүй эрх мэдлийг хязгаарлах, Үндсэн хуулийн суурь зарчмуудыг сахин хамгаалах үндсэн баталгаа нь Үндсэн хуулийн шүүх буюу Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагаа юм.

Энэхүү судалгаанд Үндсэн хуулийн шүүхийн үүргийг онолын болон харьцуулсан эрх зүйн үүднээс шинжилж, түүний шийдвэрийн үр дагавар, эрх хэмжээ, хэрэгжилтийн онцлогийг судалсан. Мөн Үндсэн хуулийн тулгамдсан асуудлуудыг тодорхойлж, цаашид сайжруулах боломжийг эрэлхийлсэн.

2. Судалгааны үр дүн

Оршил

Монгол Улсад Үндсэн хуульд ёс бүрэлдэн тогтсон буюу анхны Үндсэн хууль батлагдсаны 100 жилийн ой энэ жил тохиож байна. Өнгөрсөн 100 гаруй жилийн хугацаанд Монгол Улсад Үндсэн хуульд ёсны хөгжил өөрийн гэсэн өвөрмөц онцлогтой хөгжиж байгааг манай улсын хөгжлийн болон үндэсний эрх зүйн хөгжлийн түүхээс харж болох юм. 1924 онд анхны Үндсэн хуулиа баталсан Монгол Улсын хувьд түүнээс 10

гаруй жилийн өмнө хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн ололтын нэг болох Үндсэн хуульт ёсны үзэл санааг судлан, бусад олон орны Үндсэн хуулийг харьцуулан авч үзэж байсныг гэрчлэх түүхийн баримт цөөнгүй байна. Тухайлбал, Монголын нэрт соён гэгээрүүлэгч Ж.Цэвээн «УЛСЫН ЭРХ» бүтээлээ, Олноо Өргөгдсөн Богд Хаант Монгол улсын хамаг хэргийг бүгд ерөнхийлөн шийтгэх яамны тэргүүн сайд, Сайн ноён хан Т.Намнансүрэнгийн захиасаар олноо өргөгдсөний гуравдугаар /1914/ онд туурвисан нь Монголын улсын төр, эрх зүйн сэтгэлгээний сонгодог бүтээлд тооцогддог байна.² Энэхүү бүтээл нь *Монгол Улсыг тухайн үеийн боловсон улсын жишигээр хөгжүүлэх анхны үндсэн хуулийн үзэл санаа* бүрэлдэн тогтоход зохих хувь нэмрээ оруулсан байдаг билээ.

Академич Ж.Амарсанаа: “1911 оны Үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын үр дүнд тогтсон хэмжээгүй эрхт төрийн үед /1911-1921/ Үндсэн хуулийн чанартай олон тооны эрх зүйн баримт бичиг баталсан байдаг. Төр эрх зүй хоёр салшгүй холбоотой, нэг үзэгдлийн хоёр тал гэж үздэг. Тэгвэл энэ үеэс Үндсэн хуулийн актууд гарч байсныг үгүйсгэх аргагүй. Улсын дээд, доод хурал байгуулсан тухай бичиг, Улсын дээд, доод хурлын газрын найман зүйлийн дүрэм, Монгол Улсын хөрөнгийг захирах газрын дүрэм Монголын шинэ Ардын засаг байгуулах үндсэн журмыг энд дурдаж болно” гэсэн байна³.

Хэдийгээр тухайн үед Үндсэн хуульт ёсны үндсэн зарчмуудыг тэмдэглэсэн түүхэн баримт хараахан байхгүй байгаа ч, цөөнгүй орны Үндсэн хуулийг судалж, Үндсэн хуулийн үзэл санааг боловсруулж байсан баримтууд байна. 1922 оны үед Засгийн газрын дэргэд байгуулагдсан Хууль цааз эмхлэх хэлтэс Англи, Америк, Япон, Норвег, Оросын Үндсэн хуулийг орчуулж Үндсэн хуулийн төслийг бичихдээ харгалзан үзсэн байдаг. Энэ нь Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хууль боловсрогдох үед монголчууд хүн төрөлхтний бүтээсэн Үндсэн хуульт ёсны үзэл санааг зохих хэмжээнд судалж, түүний зарчимд нийцүүлэн Үндсэн хуулиа боловсруулахыг эрмэлзэж байсныг харуулдаг төдийгүй Швейцар лугаа хөгжихийг бодол санаандаа тээж байсан нь илэрхий юм.

Энэхүү өгүүлэлд Үндсэн хуульт ёсны талаар дурдаж байгаагийн учир нь 1992 оны шинэ Үндсэн хууль, үндсэн хуульт ёсны зарчмуудад суурилан боловсруулагдаж, үндсэн хуульт ёсны гол зарчим болох Үндсэн хуулиар төрийн эрх мэдлийг, түүний салаа мөчрийн эрх хэмжээг хязгаарлаж, эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгчийн дур зоргын үйлдлийг Үндсэн хуулийн хүрээнд “хянах”, тухайн үйлдлээс Үндсэн хуулийг хамгаалах зарчмуудыг хэрэгжүүлэх шаардлагатай холбоотой билээ. Энд дурдагдаж буй төрийн эрх мэдлийг хязгаарлах ойлголт нь *“Үндсэн хуульт ёс гэдэг нь эрх зүйн онол, зарчимд суурилж, Үндсэн хуулиар хамгаалагдсан үнэт зүйлсийн баталгаа болох Үндсэн хуулийн шүүх (цэц) төрийн эрх мэдлийн дур зоргын үйлдлийг хязгаарлах үзэл санаа,*

² <https://e-nom.mn/book?bid=MTcxNw==enomMTcxNw>

³ Ж.Амарсанаа. Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн чиг хандлага: сургамж, шийдэл. // Ч.Өнөрбаяр, А.Бямбажаргал. Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгаа шинжилгээний тойм. УБ., 2019. 65 дахь тал.

зохицуулалт юм” гэсэн бидний тодорхойлолтыг судалгааны эргэлтэд оруулах шаардлагаас урган гарч байна.

Үндсэн хуульт ёсны болон 1992 оны шинэ Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийг хангах явцад ээдрээ төвөгтэй Үндсэн хуулийн маргаанууд гарч, Үндсэн хуулийн суурь зарчим, үнэт зүйлд харшилсан олон тохиолдлууд үүссэн төдийгүй, тэдгээрийг шийдвэрлэхээр Үндсэн хуульд орсон өөрчлөлтүүд судлаачдын анхаарлын төвд байгаа энэ үед Үндсэн хуульт ёсны зарчмууд тэдгээрийн дотроос хүний эрхийг хангахын тулд төрийн эрх мэдлийг хязгаарлаж, төрийн эрх мэдлийн дур зоргын үйлдлийг Үндсэн хуулийн шүүх хянах зарчмыг онцлон авч үзэх шаардлага ч байсаар байна.

Нэг. Монгол Улсын 1992 оны шинэ Үндсэн Хууль, үндсэн хуульт ёсны суурь зарчмуудад үндэслэсэн

Дэлхийн улсуудын Үндсэн хуулийн эрх зүйн түүх нь Үндсэн хуульт ёсны зарчмуудад үндэслэсэн байдгийг бид анзаарахгүй орхиж болохгүй бөгөөд аливаа улсын Үндсэн хууль нь төрийн эрх мэдэл /засаглал/ болон хүний эрх, эрх чөлөөний тэнцвэрт байдлын илэрхийлэл байдаг. Үндсэн хуульт ёс бол Үндсэн хуулиас илүү өргөн утга агуулгатай байдгийг судлаачид өөрсдийн бүтээлд тэмдэглэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, Үндсэн хууль нь төрийн эрх мэдлийг хязгаарлаж, хүний эрх, эрх чөлөөг хангах зорилготой байдгийг судалж бүх нийтээр хүлээн зөвшөөрдөг онцлог байна.

Төрийн ардчилсан тогтолцооны гол шинж нь үндсэн хуульт ёс ба хууль дээдлэх эрх зүйт төрийн үзэл санаа бөгөөд түүнийг үндсэн хуульдаа хэр тусгаж хэрэгжүүлж байгаагаар ардчиллын төлөвшлийг харж болохоор байна. Өнөө цаг үед үндсэн хуульт ёсны тухай үзэл санааг хууль зүйн шинжлэх ухааны дотроос Үндсэн хуулийн эрх зүйн шинжлэх ухаан судлан, түүний үндсэн шинж, зарчмуудыг тодорхойлсоор байна. Эртний Эллада болон эртний Римийн “ардчилал”-ын тухай ойлголтын дотор үндсэн хуульт ёсны үзэл санаа бүрэлдэн бий болсон хэмээн тэмдэглэсэн байна⁴.

Түүнчлэн хувь хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэх, төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгчид дээд эрх ашиг, үнэт зүйлд захирагдах, иргэн төрийн харилцаа тодорхой зарчим дээр суурилах зэрэг үзэл санаа дээрх ойлголтод бас багтаж байжээ. 1215 онд батлагдсан Магна Харти, 1679 онд батлагдсан Хабеас корпус акт (Habeas Corpus Act), XVIII зууны Францын хувьсгалын үзэл санаа, 1776 онд батлагдсан Эрхийн Тунхаглал, 1789 оны Иргэний болон хүний эрхийн Тунхаг зэрэг баримт бичгүүд нь Үндсэн хуульт ёсны үзэл санаа үнэт зүйл, зарчмуудыг агуулж байсан гэж үздэг. Эдгээр баримт бичгүүдэд нийтийн засаглал нь хүний эрхийг хүндэтгэн төрийн үйл ажиллагаанд болон нийгэмд хувь хүний гүйцэтгэх үүрэг ролийг хамгаалан баталгаажуулж, засаглалыг хэрэгжүүлж байгаа байгууллага гаргаж байгаа шийдвэрээрээ хувь хүн, улс нийгмийн ашиг сонирхолд нийцүүлэх, засаглалын эрх мэдлийг хязгаарлах, хууль дээдлэх (rule of law) буюу тогтсон үзэл санаа, хэм хэмжээний хүрээнд үйл ажиллагаа явуулах зарчмыг бий болгосон байна.

⁴ *Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Изд. НОРМА, 2005. С. 1-2.*

Тухайлбал, 1776 онд Америкийн Виржиний эрхийн Тунхагт эрх зүйн хэм хэмжээний хүрээнд засгийн эрх мэдэл зөвхөн ард түмнээс эхтэй гэдгийг баталгаажуулсан байна. Өөрөөр хэлбэл, тухайн төр, засгийн оршин байх үндэс нь хүмүүст, иргэддээ үйлчилж, тэдний ашиг сонирхлыг хамгаалахад оршино гэж үзжээ. Мөн 1789 оны Францын Иргэний болон хүний эрхийн Тунхагт “ард түмэн эрх, эрх чөлөөнийхөө баталгааг, төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг, үндсэн хуулийг ч мэдэхгүй байж болно”. Тиймээс хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалж бэхжүүлэх, төрийн эрх мэдлийг хязгаарласан хэм хэмжээгээр зохицуулж, хэрэгжүүлэх үзэл санаа, зарчмыг Үндсэн хуульдаа суулгах нь чухал хэмээн үзжээ.

Дээрх түүхэн баримт бичгүүдээс гадна эртний Грек, Ромын үеэс гүн ухаантнууд, сэтгэгчдийн бүтээл туурвилд улс нийгмийн ашиг сонирхол, нийтийн эрх ашигт нийцсэн төрийн харилцаа юу байх талаар олон олон үзэл санааг боловсруулан нийтийн хүртээл болгож байжээ. Тухайлбал, Францын алдарт философи, түүхч, социологич, хуульч зохиолч Барон де Монтескье “Хуулийн амин сүнс” бүтээлдээ “Хэрэв хууль тогтоох эрх мэдэл гүйцэтгэх эрх мэдэлтэй нэгдвэл эрх чөлөө хэрэгжихгүй бөгөөд хууль тогтоогчид дарангуйлагч хуулийг тогтоож, дарангуйлал үүснэ. Харин шүүх эрх мэдэл хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлээс тусгаарлагдаагүй тохиолдолд мөн л эрх чөлөө үл оршино”⁵

Энэ зарчим, үзэл санаа дэлхийн бараг бүх орны Үндсэн хуульд сууж, хүний эрх, эрх чөлөөг баталгаатай байлгахын тулд төрийн эрх мэдлийг задлан тодорхой чиг үүргээр дамжиж хэрэгжих эрх мэдлүүдэд хуваарилан, нэг эрх мэдлийг нөгөө эрх мэдлээр хянуулж, төрийн эрх мэдэл хоорондын тэнцвэрт, нэгдмэл байдлыг бий болгох зарчим болон хөгжсөөр байна. Хэн уг зарчмыг зөрчиж алдаа гаргана тэнд дарангуйлал буцаж сэргэх зүй тогтол байгааг дэлхийн улсуудын төрийн түүх батлан харуулж байна.

Хүн төрөлхтөн Үндсэн хуулиар төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч байгууллагуудын хууль ёсны байх зарчим, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэх үзэл санаа, үнэт зүйлийг үндсэн хуулиараа хамгаалах ёсыг өнө эртнээс боловсруулж, мөрдсөөр иржээ. Энэхүү “үндсэн хуульт ёс” хэмээх ойлголт нь үндсэн хуулиар урьдчилан тогтоосон эрх зүйн хэм хэмжээ, нийгмийн харилцааг зохицуулж байгаа үндсэн хуулийн зүйл, заалт гэхээсээ илүү нийтээр дагаж мөрдөхөөр тогтсон үзэл санаа, үнэт зүйлсийг дагах ёс гэж үздэг байна. **Үндсэн хуульт ёс** гэдэг нь үндсэн хуулийн гадна орших үнэт зүйлсийг хамгаалдаг Үндсэн хуультай байхыг хэлнэ⁶ хэмээн Кембрижийн их сургуулийн эрдэмтэн Марлин Вайнд тодорхойлжээ.

“Орчин үед **Үндсэн хуульт ёс** гэдэгт: хууль (эрх зүй) бол эцсийн бөгөөд дээд хүчинтэй, төр засгийн эрх мэдэл ард түмнээс эхтэй, засгийн үйл ажиллагаа нь хуулиар

⁵ Барон де Монтескье. Хуулийн амин сүнс. Монсудар нийгмийн ухаан №5. 2009. 14 дэх тал.

⁶ Marlene Wind, *European Constitutionalism Beyond the State* (Cambridge University Press, 2003), P. 1-3.

хязгаарлагдсан, хууль нь хүний эрхэд үндэслэсэн байхыг ойлгодог”⁷ хэмээн доктор Ч.Өнөрбаяр өөрийн бүтээлдээ дурджээ.

Энэхүү өгүүллийн түлхүүр үг болох “Үндсэн хуульт ёс”-ыг улс төрийн, эрх зүйн зэрэг олон шинжлэх ухааны арга зүйгээр янз бүр тодорхойлсон байдаг. Энэхүү өгүүлэлд тухайн ойлголтыг бид хэрхэн тодорхойлж байгаагаа оршил хэсэгт дурдсан болно. Улс төрийн институциуд өөр хоорондоо зөрчилдөж, хэл амаа олохоо больсноос улс төрийн гүн хямрал үүсэх, энэ нь нийгэмд нөлөөлж гудамжинд гарах аюул занал нүүрлэх тохиолдолд энэхүү сөргөлдөөнийг эрх зүйн маргааны хүрээнд Үндсэн хуулийн шүүх хянан шийдвэрлэж нийгэмд онцгой чухал үүрэг гүйцэтгэдэг⁸. Нөгөөтээгүүр ямар ч сайн боловсруулсан Үндсэн хууль сөргөлдөөнөөс урьдчилан сэргийлж чадахгүй⁹ гэж үздэг. Энэ бүхнээс харвал, зөрчил маргааныг шийдвэрлэх үндсэн аргын нэг нь тухайн асуудлыг шүүхээр хэлэлцэж, шийдвэрлэх арга Үндсэн хуулийн маргаантай асуудалд ч чухал ач холбогдолтой байна. Манай улсын хууль зүйн нэр томъёонд “Үндсэн хуульт ёс” хэмээх нэр томъёог төлөвшүүлэхдээ: Үндсэн хуульт ёсны ойлголтод Үндсэн хуулийн Үндсэн бүтцийн дархлаа, хамгаалалт хэмээх ойлголтуудыг багтаан, тэдгээр нь хүний жам ёсны эрхэд суурилсан байх учиртай гэдэг талаас нь авч үзэх нь чухал юм.

Үндсэн хуульт ёс, түүний суурь зарчмыг тодорхойлох үнэт зүйлсийг авч үзвэл¹⁰:

Ард түмний итгэл зөвшөөрөл. Үндсэн хуульт ёсны нэг үндсэн шинж бол төр засаг нь ард түмнээс эхтэй байж тэдний итгэл зөвшөөрлөөр эрх мэдэл хэрэгжих ёс юм. 1776 онд батлагдсан Виржиний эрхийн тунхагт: Засгийн бүх эрх мэдэл ард түмэнд байна. Магистратууд нь ард түмний итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч (зарц) бөгөөд тэд ард түмний өмнө хариуцлага хүлээнэ”¹¹ гэжээ. Түүнчлэн 1780 онд батлагдсан Массачусетсийн Үндсэн хуульд Джон Локкийн үндэслэсэн нийгмийн зөвшилцлийн онолын томъёоллыг зарчим болгон тогтоожээ. Энэ нь “Ард түмэн иргэн бүртэй, иргэн бүр ард түмэнтэй зөвшилцөн нийтийн ашиг сонирхлын төлөө тодорхой хуульд захирагдан удирдуулах гэрээ”-нд үндэслэж төр оршино гэж үзэх үзэл байлаа.

Нийгмийн гэрээ. Францын соён гэгээрлийн хөдөлгөөний төлөөлөгчдийн нэг Жан Жак Руссо (1712-1778) “Нийгмийн гэрээ” бүтээлдээ “.. Яагаад эзэнтнийг хүсэж байгаа зуун хүн түүнийг огт хүсэхгүй байгаа арван хүний саналыг авч хэлэлцэхгүй байх эрх эдлэх ёстой юм? Олонхын саналын тухай хууль нь өөрөө гэрээний үндсэн дээр л бүрэлдэж тогтдог бөгөөд дор хаяж нэг удаагийн нэгдмэл санаа бодлыг илэрхийлдэг”¹² гэжээ. Тэрээр “Хувь хүн нийгмийн холбооны хэлбэрийг эрж олох хэрэгтэй бөгөөд гишүүн бүр энэ нэгдэлд нийлэх боловч гагцхүү өөрөө өөртөө захирагдан урьдын адил

⁷ Өнөрбаяр.Ч. Үндсэн хуульт ёсны хөгжил, түүний чиг хандлага. (Түүх, Улс төр, Эрх зүй). УБ., 2021. 23 дахь тал.

⁸ Адамзйт, Хэньшэн. Эрх зүйн онол. УБ., 2017. 96 дахь тал.

⁹ Энхбаатар.Ч. Үндсэн хуулийн шүүх ба улс төр. Хууль дээдлэх ёс. УБ., 2012. №4. 41 дэх тал

¹⁰ Удвал.В. Удирдлагын эрх зүй. УБ., 1999. 23-32 дахь тал.

¹¹ Верховенство права. М.: Прогресс – Универс, 1992. С.55.

¹² Жан Жак Руссо. Нийгмийн гэрээ. УБ., Монсудар, 2016. 32 дахь тал

эрх чөлөөтэй үлдэнэ” гэжээ. Энэ бол нийгмийн гэрээний үндсэн асуудал нь гэдэг. Нийгмийн гишүүн бүр, хамтын нийгмийн тусын тулд өөрийн бүх эрхээсээ бүрэн татгалзаж, өөрийгөө хамтын нийгмийн үйл хэрэгт бүрэн зориулснаар адил тэгш нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Үндсэн хуульт ёсны үнэт зүйлийн нэг болох нийгмийн гэрээ нь тэгш байдлыг бий болгож, “өөрт байгаа бүхнээ хамгаалах” тухай тогтсон ёс билээ.

Эрх мэдлийн хязгаарлалт. Ард түмэн засаглалын байгууллагаар удирдуулахдаа эргээд тухайн байгууллагын бүтэц, зохион байгуулалтад онцгойлон анхаарах ёстой болдог байна. Үндсэн хуульт ёс нь эрх мэдэл төвлөрч, хувь хүний эрх, эрх чөлөөнд учрах аюулыг зайлуулахыг үндсэн зарчмаа болгодог. Төрийн эрх мэдлийг хязгаарлаж, түүнийг тэнцвэртэй, харилцан хяналттай хуваарилах зарчим нь эрх мэдлийг хэтрүүлэхээс зайлсхийх онцгой арга хэрэгсэл гэдэгт олон үеийн судлаачид итгэсээр иржээ. Энэ талаарх Францын сэтгэгч Шарль Луи де Монтескьегийн бүтээсэн үзэл, онолыг бид түрүүчийн хэсэгт тодорхой авч үзсэн. Тийнхүү Үндсэн хуульт ёсны онцгой шинж нь засаглалын эрх мэдлийг хуваарилан тэнцвэржүүлж, харилцан хяналттай байлгах, төрийн тэнцвэрт байдлыг хангах үзэл санаа өнөөдрийг хүртэл улам боловсронгуй болон хөгжсөөр байна.

Хувийн халдашгүй дархан байдал. Бодит үндсэн хуульт ёсны нэг илэрхийлэл нь төр, хүний нэр төр, эрхэм чанар (human dignity)-ыг хүндэтгэх явдал юм. Хүн төрөлхтөн төртэй байх үзэл санаанд нэгдсэн үеэс хувийн халдашгүй дархан байдлыг төр хамгаалах ойлголт түгэн дэлгэрч, хувийн халдашгүй дархан байдлыг нийгмийн гэрээгээр хамгаалж болно гэж үзэж байжээ. 1215 онд Английн хаан Жонны баталсан Магна Хартийн 39-д “Шүүхийн шийдвэр, эсхүл газрын хуульд зааснаас бусад тохиолдолд ямар ч чөлөөт иргэнийг баривчлах, хорих, эрх болон эзэмшлийг нь хязгаарлах эсхүл бусад аргаар түүний эрх зүйн байдлыг дордуулах, эх орноос нь хөөхгүй байх ба түүний эсрэг хүч хэрэглэх эсхүл бусдаар хүч хэрэглүүлж болохгүй”¹³ гэсэн байна.

Шүүхийн хяналт. Аливаа улсын Үндсэн хууль, түүнд харшлахгүй хуульд нийт байгууллага, иргэдийн үйл ажиллагаа, шийдвэр нийцэж байх, хууль дээдлэх ёс (the rule of law)-ыг тогтоосон байдаг билээ. 1803 онд АНУ-ын Дээд шүүхийн дарга Жон Маршал, Ж.Медисоны эсрэг У.Марберийн хэргийг шийдвэрлэхдээ “Холбооны Үндсэн хууль бол конгрессын баталж буй ямар ч хуулиас дээд хүчинтэй. Үндсэн хуульд нийцэхгүй хууль хүчин төгөлдөр бус байна”¹⁴ гэж зарласнаар Үндсэн хуулийн биелэлтэд тавих дээд хяналтыг шүүхийн харьяалалд оруулжээ. Энд буй энгийн нэг логик бол тухайн улсын төр, улс төрийн амьдралын хүрээнд Үндсэн хуультай холбогдож гарсан маргааныг зөвхөн шүүх шийдвэрлэх ёс журам юм. Түүнчлэн хүн төрөлхтний 200 гаруй жилийн туршлага “Шүүх ажиллагаа (шүүх эрх мэдэл) улс төрийн давлагаанаас ангид байна” гэсэн үнэт зүйлийг бий болгожээ.

¹³ *Магна Харт. (Орч. П.Амаржаргал). УБ., 2016. 28 дахь тал.*

¹⁴ *Верховенство права. М.: Прогресс-Универс. 1992. С.68.*

Эдгээрээс гадна Үндсэн хуульт ёсны залгамж холбоотой байх ёс, нийгэм нээлттэй ил тод байх, шударга ёсны үр дүн нь тэгш байдал, үндсэн хуулийг амьдралд хэрэгжүүлэх ёс гэх мэт олон зарчмуудыг боловсруулсан байдаг билээ.

Монгол Улсын 1992 оны шинэ Үндсэн хуульд үндсэн хуульт ёсны эдгээр зарчмуудыг ямар нэг хэмжээгээр суулгаж өгсөн байдаг бөгөөд түүнийг үндэслэн “ардчилсан Үндсэн хууль” хэмээн нэрлэсэн байна. Харин бид хэрэгжүүлэх явцдаа Үндсэн хуульт ёсны зарчмаас ухран, тодорхой хувь хүний болон хэсэг бүлгийн ашиг сонирхлоор Үндсэн хуульдаа нэмэлт өөрчлөлт оруулан дээрх зарчмуудыг үгүйсгэх хандлага ажиглагдсаар байна.

Хоёр. Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болох үндсэн хуулийн цэц ба үндсэн хуулийн тулгамдсан асуудлыг харьцуулсан эрх зүйн үүднээс авч үзэх нь

Үндсэн хуульт ёсны суурь зарчмуудын дотроос Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болсон Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц (үндсэн хуулийн шүүх) 1992 онд анх байгуулагдаж байсан бол өнгөрсөн хугацаанд Үндсэн хуулийг чандлан сахиулахад өөрийн гэсэн хувь нэмрээ оруулсаар байна. Гэвч өнгөрсөн хугацаанд нийгмийн ухамсарт эрх зүйн шинжлэх ухааны суурь зарчмыг зөв төлөвшүүлэх шаардлага бий болж байгааг, сайн Үндсэн хууль баталж, түүнд нэмэлт өөрчлөлт оруулаад ч, сонгодог төлөөлөл бүхий, туршлагатай чадварлаг парламентыг сонгосон ч, Үндсэн хуулийн зарчим, хэм хэмжээнд өөрсдийн амьдралыг нийцүүлэхгүй л бол хүний эрх, эрх чөлөө баталгаагүй болж, ард түмний засаглалын механизм “гажиж” мэдэх нөхцөл байдал үүсэж байгаагаас харж болно. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, хяналт, тэнцлийн механизм хэрэгжих харилцааг зохицуулсан Гуравдугаар бүлэгт Үндсэн хуулийн цэцтэй холбогдох зохицуулалтыг оруулаагүй бөгөөд бие даасан Тавдугаар бүлэг болгон эрх зүйн харилцааг нь зохицуулсан өвөрмөц онцлогтой боловч Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааны шинж, зарчмыг авч үзвэл дээд хяналтыг хэрэгжүүлэгч шүүх болох нь харагдана.

Үндсэн хуулийн маргааныг шүүхийн журмаар хянан шийдвэрлэх 2 үндсэн хэлбэр байдгийг харьцуулан судалж болох юм. Эхнийх нь үндсэн хуулийн тогтолцоог ердийн шүүхийн журмаар хамгаалах. Жишээ нь АНУ-д Үндсэн хуулийн асуудлыг аль ч шатны ердийн шүүх нийтлэг журмаар хэлэлцэж шийдвэрлэдэг. Энэ нь эрх зүйн акт хүчин төгөлдөр болсны дараах (*posterion*) онцлог хяналт бөгөөд Дээд шүүх нь харьяаллын нэгдмэл байдлыг хангаж ажиллах ёстой гэж үздэг. Америк загварын шүүхтэй улсууд Арне Мавич /дэлхийн 190 гаруй орны Үндсэн хуулийн хяналтын байгууллагын судалгаа хийсэн/-ийн судалгаанаас тив болон бүс нутгаар нь түүвэрлэн авч үзвэл, Европт 5 улс, Африкт 13 улс, Ойрх Дорнодод 2, Азид 19, Хойт Америкт 2, Төв болон Өмнөд Америкт 15 улс байна. Хоёрдугаарт, зөвхөн үндсэн хуулийн маргааныг хянан шийдвэрлэдэг бие даасан шүүхтэй орнууд байна. Австрийн хуульч Х.Кельзений 1920 оны үед боловсруулсан загвар бөгөөд парламентын дээд эрх мэдлийг Үндсэн хуулийн дээд хүчин чадалтай хамтад нь авч үздэг байна. Үндсэн хууль зөрчсөн аливаа эс үйлдлийг тусгай болзол шаардлагыг хангасан шүүгч бүхий Үндсэн хуулийн шүүх, эсхүл

зарим тохиолдолд Дээд шүүх, түүний танхим тусгайлсан журмаар авч үзэх нь бас бий. Энэ нь гол төлөв ерөнхий хяналт байдаг ч заримдаа тодорхой хяналт хийх тохиолдол ч гардаг байна. Хууль эрх зүйн акт батлагдсаны дараах хяналт (*postepriori review*)-ын зэрэгцээ урьдчилсан хяналт (*prior review*)-ыг хийхийг ч үгүйсгэдэггүй. Институт нь онцгой эрхтэй болохын хувьд батлан гаргасан шийдвэр нь нийтээр дагаж мөрдөх (*erga omnes*) шинжтэй байдаг.

Энэ нь 3 өөр хэлбэр бүхий Үндсэн хуулийн хяналтын механизм юм.

а/ Үндсэн хуулийн шүүхийн хяналт. Дээр дурдсан Арне Мавчичийн эх сурвалжаас түүвэрлэн үзвэл ийм шүүхтэй улс Европт 25, Африкт 12, Дундад Азид 4, Азид 11, Төв болон Өмнөд Америкт 3 улс байна.

б/ Дээд шүүх болон түүний тусгай танхим Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлдэг улсууд байна. Мөн дээрх эх сурвалжаас түүвэрлэн үзвэл ийм хэлбэрийн шүүхтэй улс Европт 5, Дундад Азид 1, Африкт 9, Азид 1, Төв болон Өмнөд Америкт 5 улс байна.

в/ Үндсэн хуулийн хяналтыг зөвлөл боловч шүүхийн журмаар хянадаг орнууд байдаг. Тухайлбал, Дундад Азид Ливан, Африкт Мавратин, Сенегал, Азид Камбодж, Казакстан улсууд байна.

Монгол улс Үндсэн хуулийн Үндсэн хуулийн шүүхийн бие даасан хэлбэрт хамаарч байгаа учраас Үндсэн хуулийн хяналтын бусад хэлбэрүүдийг энд дэлгэрүүлэн авч үзээгүй болно.

Үндсэн хуулийн хяналтыг Европ загвараар хэрэгжүүлдэг буюу Үндсэн хуулийн шүүхийн институт дараах нийтлэг шинжтэй байдаг. Үүнд:

1. Үндсэн хуулийн хяналтын механизмыг тухайн улсын төрийн тогтолцооны онцлогоос хамааран харилцан адилгүй нөхцөл байдалд нэвтрүүлсэн.

2. Институтийн хувьд шүүх эрх мэдлээс ангид бие даасан шүүхийн байгууллага үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлдэг.

3. Үндсэн хуулийн гомдолд үндэслэсэн хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь үндсэн хуулийн хяналтыг ердийн шүүхээс тусдаа явагддаг.

4. Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх зүйн байдал захиргааны болон санхүүгийн хувьд бие даасан байх нь шүүхийн бие даасан байдлын урьдчилсан нөхцөл нь болдог

5. Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь Парламентын баталсан хуулийг хүчингүй болгох эрх мэдэлтэй.

6. Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид нь улс төрийн эрх мэдэл бүхий этгээдээс томилогддог.

7. Хэлэлцэх асуудлын ихэнхийг Үндсэн хуульд аливаа хууль нийцэж байгаа эсэхийг хянан шийдвэрлэх асуудал эзэлдэг.

8. Үндсэн хуулийн шүүхийн хяналт нь заримдаа урьдчилан сэргийлэх зорилготой ч олонх тохиолдолд хариуцлага хүлээлгэх шинжтэй байдаг

Манай улсад Үндсэн хуулийн цэцийг шүүх биш гэж үзэх тохиолдол байдаг ч өнгөрсөн 32 жилийн туршлага шүүх болохыг нь нотолсоор байна. Төрийн эрх мэдлийг хуваарилж, төрийн дур зоргын үйлдлийг хязгаарлахад үндсэн хуулийн шүүх онцгой ач холбогдолтойг харж болно. Аливаа нийгэмд хууль ёс ноёрхож, хууль дээдлэх нь хэн нэгний дур зоргын санаархал хууль болон үйлчлэхээс хавьгүй дээр боловч үндсэн хуульд ёсонд, үндсэн хуульд ардчилалд хангалттай биш байгаа нь манай улсад болж буй үйл явдлуудаас харж болохоор байна. Тухайлбал, хууль баталж мөрдүүлдэг боловч, тэрхүү хуульдаа хууль тогтоогч өөрөө эсхүл бусад албан тушаалдан захирагддаггүй бол тухайн төр хууль дээдлэх ёс (rule of law)-ны, үндсэн хуульд ёсны зарчмаар ажиллаж байна гэж үзэх аргагүй болно. Учир нь хуулиар төрийн байгууллагад хязгааргүй эрх мэдэл олгосноор ямар ч дэглэмийг хууль ёсных болгож болох юм. Үүнийг ч бид нийгэмд тохиолдож байгаа улс төрийн үйл явдлуудаас харж байна. Тэдгээр үндсэн хуулийн хэмжээний тулгамдсан асуудлуудыг тоймлон авч үзвэл:

- Үндсэн хуулийн цэцийн үндсэн хуульд нийцүүлэн хүчингүй болгосон хуулийн заалтыг өөр хуульд агуулгаар нь сэргээж өөр өөр хуулиудад оруулахаас гадна мөн асуудлаар Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийг хийдэг жишиг тогтоод удаж байна. Жишээ нь, 1992 оноос хойших бүх цаг үеийн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт нэг л асуудал дээр төвлөрч бусад асуудлуудыг дагуулдаг. Тэр нь “Улсын Их Хурлын гишүүн, Засгийн газрын гишүүн байж болох эсэх” тухай асуудал юм. 1999 оны Үндсэн хуулийн 7 нэмэлт, өөрчлөлтийн дотор тухайн асуудал байсан, Үндсэн хуулийн цэц Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт хийх процессын алдаа гаргасан хэмээн 1999 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хүчингүй болгосон ч 2000 онд УИХ-ын өөр бүрэлдэхүүн буюу өөр нам олонх болсон үед дээрх нэмэлт, өөрчлөлтийг хэвээр нь дахин баталсан, 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр дээрх асуудал тооны хязгаартай болж орж ирсэн. 2022 онд Үндсэн хуульд орсон нэмэлт, өөрчлөлтөөр тооны хязгаарлалтыг авсан гэх мэтээр асуудал хөвөрч байна.

- Өөр нэг асуудал нь 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг эс тооцвол эдгээр нэмэлт, өөрчлөлтүүд Үндсэн хуулийн 3 дугаар бүлэг буюу Төрийн байгууллагуудын тогтолцоо, бүрэн эрхтэй холбоотой асуудлуудад орж байна. Гэтэл АНУ-ын Үндсэн хуульд хүний эрхийн зохицуулалтыг нэмэх асуудлаар анхны нэмэлтээ хийснээс хойш 29 нэмэлт хийжээ. Бидний ялгаа нь дарга /бид УИХ-ын гишүүнийг ч дарга л гэж үздэг/ нарын эрх хэмжээг өргөтгөж, өөрчлөн сайжруулахад илүүтэй анхаардаг. Гэтэл Үндсэн хуулийн 19 дүгээр зүйлийн 1-д байгаа “Төрөөс хүний эрх, эрх чөлөөг хангахуйц эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн болон бусад баталгааг бүрдүүлэх, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчихтэй тэмцэх, хөндөгдсөн эрхийг сэргээн эдлүүлэх үүргийг иргэнийхээ өмнө хариуцна” гэсэн Үндсэн хуулиар хуульчилсан үүрэгтэй. 2023 оны 12 сарын 31-ний байдлаар 3 504 741 хүн ам, дотоодын нийт бүтээгдэхүүн нь 56.2 их наяд буюу 5.0 хувьтай /2024 оны 09 сарын 30-ны статистикийн мэдээ/, инфляцын түвшин 7 хувьтай, ажилгүйдлийн түвшин 6.1 хувьтай амьдарч байна¹⁵. Монгол Улсын Үндэсний

¹⁵ <https://www.1212.mn/mn>

статистикийн хороо, Дэлхийн банктай хамтарч 2002 оноос эхлэн ядуурлыг хэмжих арга зүйг боловсронгуй болгож байгаа боловч 2020 оны байдлаар ядуурлын түвшин 29.2 хувьтай¹⁶ гарч байжээ. Эндээс харвал Үндсэн хуулийн өөрчлөлт хүн амд, иргэдэд чиглээгүй нь тодорхой байна.

- Үндсэн хуулиар хуульчлан тогтоосон “нийт иргэн, улсын ашиг сонирхлыг эрхэмлэн баримтална” /Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 23 дугаар зүйлийн 1/ гэсэн “ард түмний элч” болох Улсын Их Хурлын гишүүдийн, “Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, ард түмнийхээ эрх чөлөө, үндэсний эв нэгдлийг эрхэмлэн хамгаалж, Үндсэн хуулийг дээдлэн сахиж...” /Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 32 дугаар зүйлийн 2/ гэсэн тангарагтай Ерөнхийлөгчийн, “Засгийн газар төрийн хуулийг биелүүлж, аж ахуй, нийгэм, соёлын байгуулалтыг удирдах нийтлэг чиг үүргийн дагуу дараах үндсэн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ” /Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 38 дугаар зүйлийн 2/ гэсэн Засгийн газрын, “Монгол Улсын төрийн жинхэнэ албан хаагч Монгол Улсын иргэн байх бөгөөд Үндсэн хууль, бусад хуулийг чандлан баримталж ард түмнийхээ тусын тулд, иргэний ёсоор төрийн ашиг сонирхолд захирагдан ажиллана” /Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 46 дугаар зүйлийн 2/ гэсэн төрийн албан хаагчийн үнэт зүйл, зарчим, эрхэмлэх ёс зүйд тооцох хариуцлагыг бид мартсаар удаж байна. Харин ч, буруу болгоныг Үндсэн хууль муу байгаагаас болж байна гэх өнгө аясаар асуудалд ханддаг болсон нь Үндсэн хуульт ёсыг бэхжүүлэх биш, “бусниулах” хэмжээнд хүргэж байна. Энэ нь Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд бэрхшээл учруулах төдий бус өдрөөс өдөрт Үндсэн хуулийн хямрал уруу асуудлыг “чирсээр” байна.

Үүнийг бид өнөөдөр л зогсоож, “эрх мэдэлтний дур зоргын үйлдэл”-ийг хязгаарлахгүй бол 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл санаа, үнэт зүйл, зарчмыг алдах хэмжээнд хүрээд байна. Үндсэн хуулийн хямралт байдлын илрэл нь төрийн албан хаагчид ажлын байрандаа нэгнийгээ хөнөөсөн үйлдэл, албан хаагчийн гэрээс, “хөргөгчөөс нь их хэмжээний мөнгө” гарсан хэрэг, “нүүрсний хэрэг”, “хөгжлийн банкны хэрэг” гэх мэт хэргүүд юм. Хууль ёс хэрэгждэг, Үндсэн хуульт ёс бэхжиж байгаа газар ийм үйлдэл гарахгүй гэдэгт итгэлтэй байж болно.

- Үндсэн хуулийг өөрчилж, “өөрийн эрх мэдэлд хүрэх дур хүслээ хангах” хүсэл улс төрийн албан хаагчдын бүх үеийнхэнд байгаагийн дотор тэрхүү шунал хүсэл нь насны хувьд улам бүр залуужсаар байна. Тухайлбал, 2022 оны 8 дугаар сард иргэн “Д”, “Ү” нар Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргаж, Монгол Улсын Их хурлаас 2019 оны 11 сарын 14-ний өдөр баталсан Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр өөрчлөн найруулсан Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Гучин есдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн “...Ерөнхий сайд болон Засгийн газрын дөрвөөс илүүгүй гишүүн Улсын Их Хурлын гишүүний албан тушаалыг хавсарч болно.” гэсэн заалт нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Удиртгал, Нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн “Ардчилсан ёс, ... хууль дээдлэх нь төрийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим мөн.”, Хорин есдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн “...Улсын Их Хурлын гишүүн нь Ерөнхий сайд, Засгийн

¹⁶ <https://www.worldbank.org/mn/news/press-release/2021/12/30/mongolia-s-2020-poverty-rate-estimated>

газрын гишүүнээс бусад, хуулиар тогтоосон үүрэгт нь үл хамаарах ажил, албан тушаал хавсарч болохгүй.” Далдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Үндсэн хуульд хууль, зарлиг, төрийн байгууллагын бусад шийдвэр, нийт байгууллага, иргэний үйл ажиллагаа бүрнээ нийцсэн байвал зохино.” гэсэнтэй нийцэхгүй байх тул хүчингүй болгосугай” гэсэн шийдвэрийг “захиалсан мэт” гаргуулсан төдийгүй иргэн “Д” 2024 оны сонгуульд нэр дэвшин Улсын Их Хурлын гишүүн болж, “санасан ёсоороо” Засгийн газрын шадар сайдын албыг хашиж, Үндсэн хуулийн дараагийн өөрчлөлтийг ярьж, мөн иргэн “Ү” түүнийг зохион байгуулах гэж оролдсоор байна. Энэ үйл явдал нь Үндсэн хуульд ёсны зарчимд үл нийцэх төдийгүй Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 69 дүгээр зүйлийн 4-д “Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт Үндсэн хуулийн нэгэн адил хүчинтэй байна” гэж заасаар байтал Үндсэн хуульд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц тайлбар хийх замаар “хуйвалдааны” мэт шийдвэр гаргаж, Улсын Их Хурал түүнийг хүлээн авч Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулсан нь “бусармаг үйлдэл” гэхээс өөр аргагүй. Өмнө нь 2000 онд Үндсэн хуулийн цэц, 1999 онд Үндсэн хуульд оруулсан өөрчлөлт буюу “дордохын 7” хэмээх дуулиант өөрчлөлтийн агуулгаас үл хамаарч, процедурын алдаа гаргасан гэж үзэн, 2000 оны 3 дугаар сард хүчингүй болгож байсныг 6 сард шинээр бүрдсэн Улсын Их Хурал, 12 дугаар сард үг үсгийн өөрчлөлгүйгээр дахин баталсан билээ. Энэ бүхнээс харахад хэн улс төрийн эрх мэдэлтэй байгаагаас шалтгаалсан, хэний хүсэл сонирхол давамгайл байгаагаас үүссэн улс төрийн хуйвалдаанаар Монгол Улсын Үндсэн хуульд, Үндсэн хуульд ёсонд үл нийцсэн, Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн үнэт зүйл, зарчимд харшилсан өөрчлөлт орсоор байна.

- Мөн Үндсэн хуулийн зарим маргаантай асуудал Үндсэн хуулийн дархлаа, хамгаалалттай холбоотойгоор үүсэж байна. Үндсэн хуулийн дархлаа болох Үндсэн хуулийн цэцийг бие даасан бүлгээр зохицуулсан учир шүүх эрх мэдлийн байгууллага биш гэж үзэх тохиолдол ч байна. Үндсэн хуулийн зохицуулалтууд батлагдах түүхэн цаг үеийн зөрчил тэмцлийн толь болон үлддэг жамтай. “Үндсэн хуулийн цэцийн тухай асуудал АИХ-ын чуулганы хуралдаан дээр дахин шуугиан дэгдээж, хэдэн өдрийн нүүрийг үзэв. Та нар Улс төрийн товчоог өр нэрээр дахин байгуулах гэж айна. Чимид чи өөрөө цэцийн гишүүн болох гэж суудлаа бэлтгэж байна. тэгвэл чи Цэцийн гишүүн болохгүй гэдгээ хэл гэх мэт довтолгоо бол наад зах нь байлаа. ... Бидний уйгагүй мэтгэлцээний үр дүнд Үндсэн хуулийн цэц хэмээх Үндсэн хуулийн байгууллага Үндсэн хуульд зохистой байрлалаа эзэлж батлагдсан түүхтэй билээ.”¹⁷ Эндээс харвал “улсын гол эх хуулийг онч мэргэнээр сахин хамгаалах утгыг бэлгэдэж, Үндсэн хуулийн цэц хэмээн нэрлэснийг тухайн цагийн хууль тогтоогчид зөвшөөрсөн гэсэн үг”.¹⁸ Ийнхүү батлагдсан хуулийг дээдлэн шүтэх ёс бол доктор, профессор Б.Чимид багшийн хэлснээр “Хууль дээдлэх ёсон бол засаг төр барих урлаг, хүн зон амар жимэр амьдрахуйн арга ухаан

¹⁷ Н.Жанцан. /Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар, Гавьяат хуульч, хууль зүйн ухааны доктор, профессор/ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц 30 жил, түүх, гэрэл зургийн товчоон. УБ., 2022. 30 дахь тал

¹⁸ Мөн тэнд

мөн”.¹⁹ Тухайлбал, Үндсэн хуульд хамгаалалтыг нь буруу зөрүү хийсэндээ биш харин Үндсэн хуулийг шүүхийг Үндсэн хуульд хуульчилсандаа “засаг төр барих урлаг, ... арга ухааныг” тогтоож өгсөнтэй холбоотой билээ.

- Үндсэн хуульд өөрт нь “араг яс”, уг хуулийн мөн чанарыг илтгэсэн үнэт зүйл, үзэл баримтлал байдаг билээ. Иймээс Үндсэн хуульт байгуулал, Үндсэн хуулийн мөн чанар юу болохыг эрх зүйн онолын үүднээс авч үзэж, хүн төрөлхтний нийтээр хүлээн зөвшөөрсөн үндсэн хуульт ёсны зарчмуудыг ч судалж хөгжүүлэх нь чухал байна.

3. Дүгнэлт

Энэ бүхнийг дүгнэж үзвэл, Үндсэн хуульт ёсны үнэт зүйл, үзэл баримтлал, зарчмыг харьцуулсан эрх зүйн арга зүйн хүрээгээр судалж, Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдаж байгаа асуудлыг онолын болон практик төвшинд шийдвэрлэх нь Үндсэн хуулийн эрх зүйн шинжлэх ухааныг хөгжүүлэхэд чухал ач холбогдолтой гэж үзэж байна. Эдгээр үндсэн хуульт ёсны үнэт зүйл, үзэл баримтлал, зарчмын хамгийн чухал нь болох Үндсэн хуулийн хамгаалалтын механизм, Үндсэн хуулийн баталгааны асуудлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй шинэ агуулгаар баяжуулах шаардлага ч урган гарч байна. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн цэц өөрийн гаргаж буй шийдвэрээрээ Үндсэн хуулийг тайлбарладаг арга ухаанд суралцах шаардлага байгаа билээ. Ямар улс төрийн хүчний, ямар улс төрчийн хүсэл шуналаас үл шалтгаалан үнэт зүйл, үзэл баримтлал зарчим тогтож байх дэг жаяг, хууль зүйн боловсролд суралцах шаардлага ч бий болж байна.

Эх сурвалж

- <https://e-nom.mn/book?bid=MTcxNw==enomMTcxNw>
- *Ж.Амарсанаа. Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн чиг хандлага: сургамж, шийдэл. Ч.Өнөрбаяр, А.Бямбажаргал. Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгаа шинжилгээний тойм. УБ., 2019. 65 дахь тал.*
- *Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Изд. НОРМА, 2005. С. 1-2.*
- *Барон де Монтескье. Хуулийн амин сүнс. Монсудар нийгмийн ухаан №5. 2009. 14 дэх тал.*
- *Marlene Wind, European Constitutionalism Beyond the State (Cambridge University Press, 2003), P. 1-3.*
- *Өнөрбаяр.Ч. Үндсэн хуульт ёсны хөгжил, түүний чиг хандлага. (Түүх, Улс төр, Эрх зүй). УБ., 2021. 23 дахь тал.*
- *Адомэйт, Хэньшэн. Эрх зүйн онол. УБ., 2017. 96 дахь тал.*
- *Энхбаатар.Ч. Үндсэн хуулийн шүүх ба улс төр. Хууль дээдлэх ёс. УБ., 2012. №4. 41 дэх тал*
- *Удвал.В. Удирдлагын эрх зүй. УБ., 1999. 23-32 дахь тал.*
- *Верховенство права. М.: Прогресс – Универс, 1992. С.55.*
- *Жан Жак Руссо. Нийгмийн гэрээ. УБ., Монсудар, 2016. 32 дахь тал*

¹⁹ Б.Чимид. Үндсэн хуулийг дээдлэн шүтэх ёс (ихэс дээдэс, хүн бүрд хандсан дөрвөн өчил). УБ., 2006, 2024. 142 дахь тал.

- *Магна Харт. (Орч. П.Амаржаргал). УБ., 2016. 28 дахь тал.*
- *Верховенство права. М.: Прогресс-Универс. 1992. С.68.*
- *<https://www.worldbank.org/mn/news/press-release/2021/12/30/mongolia-s-2020-poverty-rate-estimated>*
- *Н.Жанцан. /Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар, Гавьяат хуульч, хууль зүйн ухааны доктор, профессор/ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц 30 жил, түүх, гэрэл зургийн товчоон. УБ., 2022. 30 дахь тал*
- *Б.Чимид. Үндсэн хуулийг дээдлэн шүтэх ёс (ихэс дээдэс, хүн бүрд хандсан дөрвөн өчил). УБ., 2006, 2024. 142 дахь тал.*

---oOo---